

№ 5 дәріс

Тақырыбы: КӨНЕ ТҮРКІ (РУН) АЛФАВИТІ

Дәрістің мақсаты: Көне Түркі (рун) алфавитінің құрамы, дауысты және дауыссыз дыбыстардың таңбаларымен таныстыру. Орхон-Енисей, Талас ескерткіштері әдеби, мәдени құнды ескерткіштер екенін түсіндіру.

Дәрістің жоспары:

1. Руникалық алфавиттің құрамы.
2. Дауысты және дауыссыз дыбыстардың таңбалары.

1. Көне Түркі жазуы (басқаша Орхон-Енисей жазуы) — V ғ. б.з.б.- X ғ. б.з. түркі тайпаларының жазуы. Бірінші табылғаны Орхон өзенінің бойында (Екінші түркіт қағандығы) және Енисей өзенінің жоғарғы ағысында (Қырғыз қағандығы). Кейде руник жазбасы дейді, алман руналарынынан жанасым табып (кейбір нышандар кескіні дәл келіп тұр, дауысты мағынасы да жақын). Азиялық түркі руналары соғды жазуының негізінде VIII ғ. бұрын жасалған деп есептеледі. Оның әліпбиінде 40-ға жуық графема бар. Көне түркі руника жазуы ерекшелігі - онда негізгі велярлық және палаталдық дауыссыздарға арналған бірнеше жұп дербес әріптер бар. Көне түркі руника жазуы жұмбағын 1893 жылы В. Томсен шешкен. Орхон ескерткіштерінің тұңғыш тәржімаларын 1894 жылы В.В. Радлов жасаған.

«Алтын ғасыр» кезіндегі (VIII ғ. б.з.) әліппеге 38 таңба және сөзбөлу нышаны кіреді. Жазу бағыты дерелей, оңнан солға. Жіңішке мен жуан дыбыстылары жазуда айырылмайды, дыбыссыздардың бір бөлшегі артынан жіңішке не жуан дыбысты келгенін сыңар нышандармен белгіленген.

Сөз бөлу нышаны сөз арасына қойылады, сөйлем соңы белгіленбейді. Бас-кіші әріпке айырылмайды.

Сібір және Моңғолия далаларына таралған жұмбақ жазулардың бар екендігі туралы ғылыми орта ертеден-ақ білетін еді. Оларды «Руна жазулары», яғни скандинавия тілдерінен алғанда «құпия, сыры ашылмаған» таңбалар деп атайтын. Ол кезде әлем ғалымдары сондықтан, бұл жазуларды көне Угор тайпаларының (Орал халықтарының ата-бабалары) мұрасы деп есептеді. Жазуларды зерттеуге арнайы ұйымдастырылған Ресей Ғылым Академиясының экспедициясы Минусинск ойпатында іздестіру жұмыстарын жүргізіп, Д.Г. Мессершмидт және Ф.И. фон Стралленберг 1721-1722 жылдар аралығында көптеген материалдар жинақтады. Жиналған деректер ғылыми тұрғыдан екшеліп, 1729 ж. З. Байердің «Санкт-Петербургтегі Императорлық ғылым Академиясының жазбаларында» жарық көріп, Еуропадағы барлық Шығыстанушылардың қатты қызығу нысанына айналды. 1730 жылы Ф.И. фон Стралленбергтің өзі де зерттеулерінің қорытындысын және жазулардың көшірмелерін жариялады. Оқылудың әртүрлі жолдары ұсынылғанмен, қандай да бір ақырғы қорытынды шығаруға деректер әлі аздау болатын, себебі Минусинск аймағынан табылған бұл жазулар үзік-үзік және соған

сәйкес жарияланған мәліметтердегі көшірмелердің көрінісі тым қысқа-қысқа және жазулардың өзі жартылай өшіп қалған болатын.

1889 жылы Н.М. Ядринцевтің Моңғолия далаларынан тапқан жазулары Көне жазулардың толық сақталған және көлемді үлгілерін ғылыми ортаға әкелді. Енді бұл жазуларға қарап, оның дыбыстық құрылысы мен грамматикалық табиғаты жөнінде айқын қорытындылар жасауға болатын еді. 1893 жылы дат филологі В. Томсен (Дания) бұл жазуларды оқудың кілтін тапты. Келесі жылы-ақ В.В. Радлов Орхон жазуларының оқылуын және аудармаларын жасады, 1895 Енисей жазуларының да оқылуы мен аудармалары жарыққа шығарылды.

Б.з.б. 8 ғасырларда көшпенділер даласына Брахми және Кхароши жазулары таралған. Бұлар Көне Үндістаннан келген. Ғұн заманынан қалған қысқа жазуларды оқу мысалы, Қытай жазбаларындағы «шаньюй» (Моде шаньюй) деген сөздің Ғұн тілінде «Сеңгір» деп дыбысталатынын анықтап берді. Бұл – «биік», «асқақ», «жоғары» деген мағына береді де қазіргі Түркі тілдерінде, мысалы Қазақ тілінде «Сеңгір таулар», «Заңғар көк» сияқты тіркестерде кездесіп отырады. Көне Қытайлықтардың б.з.б. дәуірлердегі «Хунну жазуы» деп отырғаны осы жазу. Кейін б.з.б. 3 ғасырлардан бастап далалыққа Соғды жазулары тарайды. Ол ежелгі Қаңлы мемлекетінде б.з.б. 3 және б.з. 5 ғасырлары аралығында кеңінен қолданылған. Мысалы қазіргі Қазақстанның оңтүстігінен табылып отырған «Күлтөбе жазулары» б.з.б. 2-1 ғасырларға жатады.

Көне Түркі жазулары негізінен 6-10 ғасырлар аралығында Ұлы Түркі қағандығы және Көк Түркі қағандығы, Хазар қағандығы кезінде қолданылған. Таралу аймағы Моңғолия-Сібір далаларынан Тибет жеріне дейін және Еуропадағы Венгрия, Чувашия аймақтарына дейін кездесіп отырады. Көне Түркі жазуларының орнына далалыққа көне Ұйғыр жазулары келді. Бұл жазуларды кейде манихей жазулары деп атайды. Оның таралуы Манихей дінінің таралуына байланысты болды. Кейін бұл жазуларды Ислам дінінің ықпалымен енген Араб жазулары ығыстырып шығарды. Кейін осы Араб жазуларының орнына қазіргі Түркі халықтары Латын және Кирилл әліпбилерін қолданады.

Руникалық көне түркі алфавитінің құрамында 35 таңба бар, бұдан тыс 4 арнайы таңбасы кейбір дауыссыздардың тіркесін беру үшін пайдаланылады (лт, нт, нч, рт). Жазу бағыты оңнан солға қарай оқылады. Төрт таңба дауысты дыбыстарды белгілейді. Бұл жазу консонантты дыбыстық жазуға жатады. Руникалық алфавиттің шығу тегі туралы түркологтар зерттеулерінде (В.Томсен, Н.Аристов, И.А.Батманов) айтылған.

Орхон-Енисей жазбаларында қолданылған 35 графеманың 4-і ғана дауысты фонеманы, ал 31-і дауыссыз фонеманы және үнді қатаң тіркесін бергені бүгінде айқындалған жайт. Сонда КТЖ дауысты фонеманың 4инвариантымен тілдегі 9 вариантын (а-е-ә, ы-і, о-ұ, ө-ү), дауыссыздардың 20-дан аса жуан-жіңішке вариантымен 10 инвариант фонеманы (б, д, ғ, й, қ, л, н, р, с, т) берген түркі тілдеріндегі үндесім құбылысын дауыссыздар санын көбейтумен шешкен графика болып табылады.

Орхон Енисей, Талас ескерткіштері дауысты таңбаларының (а, е (э), ә) графемасында ғана әріп варианты көп болған, ал (ы, о, ө) графемалары бір таңбалы болып келеді. Бұдан негізгі инвариант дауыстының (а) вариант, вариациялары (э, е, ә, әе, і) басқа дауыстыларға қарағанда артық болғанын графика арқылы да көруге болады деп ойлаймыз. КТЖ-ы әсіресе қ, к фонемаларының жуан-жіңішке, еріндік-езулік реңктерін таңбалаған: (қ), (қо), (к), (ко). Бұндай графика әсіресе Енисей, Талас ескерткіштеріне тән болып келеді.

Сонымен, КТЖ тіл үндестігіне табан тіреген, тарихи қалыптасуы жағынан кеш пайда болған ерін үндестігін таңбалауды мақсат тұтпаған графика болып табылады. Үндесім заңы дауыссыздардың тембрлік әуеніне негізделген (Крамски, М.Маллова, В.Томсен, А.М.Щербак), ал дауыстылар үндесімі – осы арқылы шыққан екіншілік заң дейміз. Алғашқы әліпби түзушілер санасында дауыссыз дыбыс қазіргі түсініктен өзгеше, ерін, езу, тіл мүшелеріне сай тембрлік әуен қоса ассоциацияланып отырған дыбыс типі болғанын айтқымыз келеді. Тілдің даму барысында жуан-жіңішке, езулік-еріндік әуен қысқа айтылатын сына дыбыс тыңдаушы санасына қабылдана бастайды. Сына дауысты таңбасы әсіресе дауыссыз бен үнділер арасына салынған. Қыстырынды дауыстылардың бүкіл руникалық жазбаларға тән екенін айтады Э.А.Макаев. Алғашында дауыссыздың тембріне ғана үйлескен, фонемалық жүктемесі жоқ дыбыс кейін дифференциацияланған. Оған Енисей, Талас жазуларында сирек таңбаланған дауыстылардың Орхон жазуында тұрақты бейнеленуі дәлел. Дауыстылардың графикалық бейнесі арқылы КТТ-дағы инвариант дауыстыны да, сына дауысты және одан өрбіген дауыстылардың вариант, вариацияларын жобалауға болады.

Енді консонанттар жүйесінің графемалары және графикасы туралы қысқаша тоқталып өтеміз. КТЖ-да <б>, <ғ>, <д>, <й>, <к>, <л>, <н>, <р>, <с>, <т> 10 дауыссызы 20-дан астам әріппен 20 сингармофонеманы таңбалайды. Оның ішінде 3-тен артық әрпі бар дыбыстар <б>, <ғ>, <д>, <к>, <к> фонемалары болып табылады. <к> мен <к>-нің жуан еріндік және жіңішке еріндік таңбасы бар, б, д графемалары кейде [t'], [n'] дыбыстарын да таңбалайды. Ал <з>, <м>, <ң>, <п>, <ч>, <ш> дыбыстарының бірімәнді таңбамен берілуін ғалымдар олардың кеш пайда болған туынды дыбыс болуымен байланыстырады. Құрамында осы дыбыстар бар сөздердің жуан-жіңішкелігі айырылуы мүмкін емес, мысалы, *мңа* деген [маңа], [меңе] болып оқыла алады. Ал кей сөздерде іргелес дыбыс таңбасы арқылы ажыратып алуға болады.

Жалпы бірімәнді деген [м], [ш] дыбыстарының 6-ға дейін әріп-вариациясы болған. Дыбыстың төл, туынды, кірме екенін оның сөз шенінде кездесу, жуан-жіңішке дауыстымен тіркесе алу қабілеті арқылы анықтасақ, ч, ш графемаларының да бірімәнді болуы ойландырады. Олай болса, сөз болып отырған дыбыстар неге тсингармографемалық жұп құрамаған деген сауалдың басын ашық қалдырамыз.

Консонанттарға қатысты тағы бір айта кететін нәрсе – <с>, <ш>, <н> инварианттарының жіңішке таңбалары үндесім заңдылығынан уәжсіз

ауытқитыны. Мысалы, [с'быз] – сәбыз, [с'мды] – сімады, [улус'] – уліс, [тыс'ы] – атысі, [шс'ыз] – ашсіз, [йорс'ар] – иорысәр, [сбын'] – сабін, [ғын'] – ағін т.б. Бұл <с>, <ш> фонемаларының инварианты тіл алды болып айтылатынынан хабар берсе керек. Қазіргі дыбыстық жүйемізде де <ш>, <ж> фонемаларының орыс тіліндегі <ш>, <ж> фонемасынан айырмасы – өзінен кейінгі дауыстыны жіңішкертетіні.

Бүгінгі қазақ тілінде сөз аяғында айтылмайтын [б], [д], [ғ] дыбыстары КТЖ-да таңбаланған. Жалпы, КТЖ <р>, <в>, <м>, <т>, <д>, <щ>, <ш>, <с>, <з>, <н>, <л>, <ж>, <р>, <к>, <г>, <п>, <қ>, <қ> 18 фонемасының <щ>(ч)-дан басқасы қазіргі қазақ тілінің фонетикалық жүйесінде бар және бір-бір графемаға сәйкес келеді, [ни] дыбысын беретін жіңішке мұрын жолды әріп қазіргі түркі тілдерінде жоқ. Ал *нт*, *нч*, *лт* дыбыс тіркесін беретін графемалар тілдің көне дәуіріндегі ерекшелікті, яғни еліктеуіштер соңында жиі кездесетін дыбыс тіркесін бір таңбамен берген дейміз.

Жалпы, КТЖ-дағы вокализмдер жүйесінің таңбалану ерекшелігі жазудың о бастағы мнемоникалық тәсілге иек сүйейтінінен шыққан. Ұымды таңбалауды жетілдіру редукция арқылы жүреді, ал редукция таңбаның ішкі мазмұны мен сыртқы тұрпатын құрайды. Сонда алғаш суреті салынған үлкен мәтін (сурет жазу) артық ақпараттарды түсіріп, керекті заттың аты мен санын еске сақтау үшін шартты бір таңбаларды қалдырады (идеографиялық жазу), кейін ребустық жазу шығады (логограмма). Жазудың белгілі бір адресантқа ғана бағытталғаны ондағы көмекші сөздер мен сөйлемдердің таңбаланбауына әкеледі. Сөйтіп, жазу бағытталған адресанттың аялық біліміне, оқиғамен хабардарлығына сүйеніп, мнемоникалық тәсілді қолданады. Онда грамматикалық формалар ғана редукцияланбай, әріп болмаса да, дыбысты қалпына келтіріп оқитын әдіс қолданылады. ДТ-ны жақсы білетін адресант ондағы фонемаларды —реконструкциялап дыбыс варианттарына кодтайды. ЖТ-ның абстракті таңбасы – графема мазмұн межесін инвариант, вариант немесе □ - нөлдік әріп арқылы таңбалай алатынын, ал оны АТ-ның абстракті бейнесі фонеманың мазмұн межесі (дыбыс) мен тұрпат межесі (графема) арқылы қалпына келтіреді. Сонда КТЖ-дағы ашық, қысаң езуліктердің таңбаланбауын жазу экономиясын жетік білген, таңба теориясын меңгерген, жазу прагматикасын ойлаған халықтың мәдени құндылығы деп танымыз.

2. Талас, Енисей, Орхон жазуларының табылу, оқылуы, этногенезі, түркі халықтарының тарихына, әдебиетіне, мәдениетіне қатысы, графикасы мен грамматикасы, лексикасы, қазіргі түркі тілдерімен сабақтастығы туралы еңбектер аз емес. Көне замандағы ауызша сөйлеу жүйесі беймәлім жазу таңбаларын қазіргі тіл дамуының тұтынушысы бола отырып, аршу, дүдәмал дыбыстық тілге кодтау, код таңбаларының мәнін көрсету, кодтың (әліпбидің) кілтін түзу қаншалықты қиын екенін ескерсек, КТЖ-ға «барған» ғалымдардың еңбегі өлшеусіз екенін көреміз. Сондықтан КТЖ туралы қазақ тіл білімінде бірыңғай пікір қалыптастырған Ғ.Айдаров, А.Аманжолов, Ә.Қайдар, Ғ.Мұсабаев, Ә.Құрышжанов сынды ғалымдарды зерттеулерін жоғары бағалай келе, зерт-теушілердің КТЖ -ның әлібиін құрастырып, ондағы әріп таңба

ларының мәнін, берілу тәсілдерін, дыбыстық заңдылықтары туралы жазған еңбектерін пайдалана отырып, КТЖ-ндағы дауысты дыбыстар таңбалану жүйесі мен ішінара дауыссыз дыбыстардың емлесі туралы сөз қозғағымыз келеді.

КТЖ-ды ескерткіштердің табылу аймағы үлкен: Хакасия, Алтай, Тува, Саян-Алтай, Енисей, Талас, Дмитриевск, Алтабай сайы, Орхон, Қарақорым, Тараз, Павлодар, Есік, Шемонайха, Ертіс, Қырғызстан Қошқар өңірі. Бұл әр аймақтың графикасы өзіндік дыбыстық ерекшелігімен көрінеді дегенді білдіреді. Дегенмен КТЖ-ға қатысты жоғарыдағы ғалымдар еңбектеріне сүйене отырып, КТЖ-ға ортақ графика-орфографиялық ерекшеліктерді тануға мүмкіндік бар деп ойлаймыз.

Профессор Б.Сағындықұлы көне түркі тілдеріндегі алғашқы дауысты фонема ретінде а-ны атайды. Сонда жиі дыбысталатын фонеманың таңбасын үнемдеу арқылы жазу экономиясы жасалған дейміз. Дауыссыз дыбыстан басталатын сөздің алдынан түсірілген дауыстыны қателесіп қалпына келтіреміз дейтін қауіптің КТЖ-ны оқушылар үшін болмайтын себебі түркі тілінің дыбыстық ерекшелігін, лексикасын білуге байланысты. Айталық, *брзун (барзун) -барсын, мңа (маңа) -маған, мн (мен)-мен* сөздері түсірілген а, е әріптерінен басталмайтынын тілді тұтынушы да, жазуды дыбыстық тілге кодтаушы да білуі тиіс.

Профессор А.Аманжолов дауыстылар жүйесінің сақтала бермегені жергілікті фонетиканы білдіре ме, әлде емле тұрақсыздығын бере ме деп, *al/il, jati//jiti* параллельдерін көрсеткен. Сонда, біздің ойымызша, ы-и (і) сына дауыстының ашық езуліктен (а-ә,е,э) толық ажырай қоймағанын, кейде онымен жұп құрайтынын көреміз. Оған қазіргі түркі тілдері тұрғысынан алсақ, түбірдегі жуан, жіңішке, ашық езулікке қосымша жалғағанда қысаң езуліктер сәйкесетіні дәлел. М.Томанов ұйғыр тіліндегі ә дыбысы бар сөзге аффикс жалғанғанда ә-е, көпбуынды сөздердің соңғы буынында и-ге айналатыны (*бәл-бәл-ким, кәлимиң*), е дауыстысы көне түркілік а дауыстысының көрінісі екенін, а фонемасы ә, е, и-ға сәйкескенін айтады.

90-жылдардың ортасында В.Г.Гузев В.Томсеннің екі ойлы болғанына қарап, КТЖ буын жазуы деген шешімге келген. Себебі графика түркілердің төл жаңалығы болса, олар дауыстылар үндестігін беру керек еді, ал басқа елдің графикасынан алынды десек, <й>-дің жуан-жіңішке варианты (комбинаторлық түрі) таңбаланып тұр дей отырып, дауыссыз таңбасы дауысты-дауыссыз тіркесін береді. Оған себеп к фонемасының [ак], [эк/ек], [ок/ук], [өк/үк], [ук] деген буындарды таңбалайтыны дейді. Және қосар әріптердің *ант, алт, арт* сөздерін беретінін айтты. Ғалымдар КТЖ-ды әріп, не буын арқылы оқуға келмейтінін, сөзді тұтас «көре отырып», мазмұны арқылы түркі үндесіміне салып оқу керектігін айтады. Және көп жағдайда дауыстыларды белгілеу хабарды таңбалаушы мен оны ДТ-ға кодтаушы екі жақ та хабардар болуына байланысты болған. Әрі адресат түркі диалектісінің көптігінен дауыстылардың

жергілікті ерекшелікке байланысты түрленімін осы тәсілмен шешкен дейміз. Осы орайда академик Ә.Қайдардың мына сөзі еске түседі: «Сол кездегі мемлекет құрамында болған тайпалардың түркі, қарлұқ, түргеш, қырғыз, оғұз, тардұш, татабы, шұп, кенгерес, соғды, тоғұз-оғұз, оноқ) тілі өзгермей, бір орында тұрмауы, әр кезде ру-тайпа аймағында жазылған бұл ескерткіштер тілін жалпы, алып қарасақ, ол әлі бір тұтас болып, қалыптаса қоймаған түркі ұлыстары мен тайпа бірлестіктерінің өзара айырмашылығы бар тіл еді, жергілікті ерекшеліктер сақталған тіл еді, аударған ғалымның өз тұсынан қосып алғандары да аз емес еді».

Сөйтіп, КТЖ көне түркі тілдерінің фонетикалық және фонологиялық белгілерін анықтап алуға мүмкіндік береді.

Орхон Енисей, Талас ескерткіштері дауысты таңбаларының < а,е(э),ә> графемасында ғана әріп варианты көп болған, ал (ы, о, ө) графемалары бір таңбалы болып келеді. Бұдан негізгі инвариант дауыстының (а) вариант, вариациялары (э,е,э,æ,і) басқа дауыстыларға қарағанда артық болғанын графика арқылы да көруге болады деп ойлаймыз. КТЖ-ны әсіресе қ, к фонемаларының жуан-жіңішке, еріндік-езулік реңктерін таңбалаған: [к], [к°], [к], [к°]. Бұндай графика әсіресе Енисей, Талас ескерткіштеріне тән болып келеді.

Жалпы, КТЖ-дағы вокализмдер жүйесінің таңбалану ерекшелігі жазудың о бастағы мнемоникалық тәсілге иек сүйейтінінен шыққан. Ұғымды таңбалауды жетілдіру редуция арқылы жүреді, ал редуция таңбаның ішкі мазмұны мен сыртқы тұрпатын құрайды. Сонда алғаш суреті салынған үлкен мәтін (суретжазу) артық ақпараттарды түсіріп, керекті заттың аты мен санын есте сақтау үшін шартты бір таңбаларды қалдырады (идеографиялық жазу), кейін ребустық жазу шығады (логограмма). Жазудың белгілі бір адресантқа ғана бағытталғаны он дағы көмекші сөздер мен сөйлемдердің таңбаланбауына әкеледі. Сөйтіп, жазу бағытталған адресанттың аялық біліміне, оқиғамен хабардарлығына сүйеніп, мнемоникалық тәсілді қолданады. ДТ-ны жақсы білетін адресант ондағы фонемаларды «реконструкциялап» дыбыс варианттарына кодтайды. ЖТ-ның абстракті таңбасы – графема мазмұн межесін инвариант, вариант немесе нөлдік әріп арқылы таңбалай алатынын, ал оны АТ-ның абстракті бейнесі фонеманың мазмұн межесі (дыбыс) мен т ұрпат межесі (графема) арқылы қалпына келтіреді. Сонда КТЖ-дағы ашық, қысаң езуліктердің таңбаланбауын жазу э кономиясын жетік білген, таңба теориясын меңгерген, жазу прагматикасын ойлаған халықтың мәдени құндылығы деп танымыз.

Дәріс бойынша бақылау сұрақтары:

1. Көне түркі әліпбиінде қанша таңба бар?
2. Көне түркі әліпбиінің ерекшеліктері қандай?
3. Руникалық әліпбиде дауысты таңбалар неше әріппен таңбаланады?
4. Дауыссыз дыбыстардың таңбалануында қандай ерекшеліктер бар?
5. Әлемдік тіл білімінде көне түрік әліпбиі туралы қандай көзқарас, пікірлер бар?

